

АНОТАЦІЯ

Рибак К.Б. Історія найменувань податкової сфери української мови. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія. – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2021 рік; Запорізький національний університет.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню податкових найменувань в історії української мови.

У роботі виявлено склад найменувань податкової сфери праслов'янського мовного періоду, давньокиївської доби (XI–XIII ст.), середньоукраїнської мови раннього (XIV–XV ст.) та пізнього періоду (XVI–XVII ст.), нової української мови (від кінця XVIII ст.), української мови XX – поч. XXI ст. з пам'яток різних стилів і жанрів та лексикографічних праць, що відображають лексику.

Здійснено докладний опис походження найменувань податкової сфери, описано їхні семантико-структурні особливості в контексті соціально-економічних процесів у ході державотворення.

Огляд наукової літератури свідчить про широке поле лінгвістичних досліджень. Окремі аспекти етимології, формування складу, словотвірної структури податкових найменувань дослідили Л. Батюк, П. Білоусенко, Л. Бойко, Ж. Варбот, О. Винник, Д. Гринчишин, Т. Дячук, І. Керницький, І. Козловець, Т. Крехно, Е. Ланюк, А. Львов, В. Німчук, Т. Сукаленко, О. Трубачов, Т. Цимбал, Г. Чорновол, О. Чорна, О. Чумак та ін. Мовознавці значну увагу приділяли добиранню та опису структурно-семантичної специфіки деяких податкових назв з пам'яток різних періодів. Дослідники виділяють окремі податкові назви як складники адміністративно-юридичної, судово-адміністративної, адміністративної, побутової, суспільно-економічної, соціально-економічної, економічної, торговельно-економічної, фінансово-кредитної лексики тощо. З історичного погляду назви податкової сфери вивчені недостатньо, оскільки вони привертали увагу вчених у синхронії, або ж у межах аналізу конкретних мовних явищ.

Подано визначення поняття найменувань податкової сфери у взаємозв'язку із суспільно-історичними реаліями, у яких формувалася українська мова.

У лексичній системі праслов'янської мови виокремлено такі групи слів податкової сфери: а) назви різних видів податків та зборів: номени податків на користь влади (**birь, *berьna, *obrokь, *danina, *dymьnica, *dymь, *kosovica*), номени податків з підкореного населення (**danь, *danьje, *danьkь, *dara, *datьkь*), номени видів митних зборів (**myto, *myтьkь, *mostovina*); б) назви форм оплати: сільськогосподарськими продуктами (**otьsьpь/*otьsьpь, *otьsypь/*otsypь*), податки грошима (**nakladь, *obplata*) тощо; в) назви суб'єктів оподаткування: збирачі (**berьсь, *berixь, *mytarь, *myтьnikь, *daniborь, *mьzdojьmьсь*) та платники податків (**daniborь, *mьzdojьmьсь, *datelь, *davaць, *danьnikь*); г) назви дій, що пов'язані із податковою системою (**dajati, *dati, *jьmati (sє), *jьmanьje*); д) назви місць збору податків (**myтьn'а, *myтьnica, *mytarьnica*). Нерідко трапляються найменування, що характеризують процес оподаткування (**mьzдьнь(jь), *danьнь(jь), *datьнь(jь), *berьньjь, *myтьньjь, *mostьskьjь*).

Найчастіше серед реконструйованих праслов'янських назв зафіксовані відіменні та відприкметникові деривати, утворені суфіксальним способом (здебільшого за допомогою суфіксів *-ьнь, -ьн-, -ьsk-, -ьна, -ьje, -ьkь, -ov, -av-, -ica*). Для лексико-семантичної групи „податкові найменування” характерні субстантивовані прикметники та похідні, що утворилися поєднанням кількох основ у цілісну лексичну одиницю. Значна частина українських податкових назв має праслов'янське походження. Наприклад, *данина, митник, оплатки* тощо.

Найменування податкової сфери у давньоруськоукраїнській мові (XI–XIII ст.) представлені іменниками на позначення: а) видів податків та зборів; б) платників та збирачів податків; в) місць процесу оподаткування.

Зі структурного погляду для аналізованого історичного періоду виявився продуктивним морфологічний спосіб творення слів, серед яких немало давніх утворень, успадкованих українською мовою. Твірною базою для дериватів дослідженої семантичної групи служать здебільшого іменники або дієслова.

Для найменувань податкової сфери цього періоду характерні суфіксальні форманти *-ник* (*осетръникъ, осмьникъ, десятиньникъ, мытьникъ, даньникъ*); *-тель* (*коупьнорвьвнитель, датель*); *-ець* (*мытоимьць, давьць, даноплатьць*); *-анинь* (*дворанинь*); *-ина* (*десятина, третина*).

У творенні найменувань податкової сфери київської доби також зафіксовано активне вживання конфікса *по-...-Ø(ь)*: *поборъ, повозъ*; *за-...-иє*: *задхшиє, забожьничьє*; *по-...-иє*: *полюдиє, погородиє*; *об-...-Ø(ь)*: *оброкъ*; *подъ-...-Ø(a)*: *подвода* тощо. Менш продуктивною у пам'ятках XI–XIII ст. виявлено субстантивацію, наприклад, *мъсачьноє, перекладьноє*.

Задокументована податкова лексика в матеріалах широкого кола пам'яток XIV–XVII ст. ранньої та пізньої середньоукраїнської мови відображає суспільно-економічні реалії за допомогою новоутворень та слів, характерних попереднім мовним періодам. У зв'язку з міжнародною діяльністю лексична система поповнилася через посередництво польської та російської мов запозиченнями, наприклад: з лат. *чини*, з пол. – *капицзна*, з лит. – *дякло*, з тур. – *гарачь* тощо. Для описаної тематичної групи слів виявилися продуктивними субстантивовані прикметники на *-оє* (*восковоє, заводноє, викотноє, торговоє*); *-щина* (*воловицина, городовицина, кликовщина* і подібні); *-изна* (*посеребщицина, єсачьчицина*). Задокументовані субстантивно-ад'єктивні словосполучення типу *дань бобровая, дякло овсяноє, деревенкоє мыто* тощо. Серед основних способів словотворення номенів податкової сфери – морфолого-синтаксичний та афіксальний.

Найменування податків у словниковому складі середньоукраїнської мови представлені неоднорідним складом, проте прослідковується тенденція збереження давнього лексичного фонду.

Група найменувань податкової сфери в українській мові з к. XVIII – поч. XX ст. строката за складом, адже лексична система увібрала в себе давні слова (*дань, данина, дача, датокъ, подимне, полюддя* тощо), поповнилася запозиченнями у зв'язку з впливом мов сусідніх держав (через посередництво молдавської, польської, російської, словацької та угорської мов з грецької, латинської, литовської мов (*дабела, хавтур, чини*) та ін.), а також збільшилася

кількість новоутворень на означення процесу оподаткування під впливом іноземних слів, проте засвоєні мовою за українськими моделями.

Як і у попередні мовні періоди найпродуктивнішими виявилися похідні, утворені морфолого-синтаксичним (субстантивовані прикметники: *воротне, викупне, подушне, вгдерковоє, дегтевоє, дубасне, восківниче, помірне, поколене* та подібні), а також морфологічним способом від основ іменників, прикметників та дієслів, наприклад, деривати на **-щина** (*дубровщина, верховщина*); на **-ина** (*девятина, капщина*), на **-изна** (*капцизна*), на **-чина** (*дубасчина*), на **-ник** (*акцизник, цілувальник*), **-ець** (*побірець, поборець*) тощо.

Назви податків утворені здебільшого конфіксальними дериватами **по- ...-щина** (*показаницина, погребщина, показаницина, поголовщина*); **по-...-овщина, по-...-евщина** (*поволовщина, погуковщина*). Також у мові зафіксовані суфіксальні похідні на **-щина** (*дубровщина, верховщина, затульщина*); на **-ина** (*девятина, капщина*), на **-изна** (*капцизна*), на **-чина** (*дубасчина*) тощо.

Значна частина слів зафіксована у словотвірних варіантах: *дубасне – дубасчина, подушний збір – подушне, роківщина – рокове* тощо.

У ХХ – поч. ХХІ ст. лексична система української мови зазнає значних змін: поповнення лексико-семантичної групи „найменування податкової сфери” відбувається на основі похідних, що утворюються за власними моделями; запозичень; слів, що змінюють лексичне знання; через засвоєння мовою діалектизмів тощо.

Поодинокі назви податкової сфери відображають властиві радянському суспільству реалії та засвоєні з російської мови як росіянізми або як мовні одиниці створені калькуванням. Продуктивними виявилися складноскорочені назви, на кшталт: **продподаток, продрозверстка продрозкладка** та ін.

Податкові найменування сучасної України сформовані під впливом зміни податкового законодавства, становлення податкової системи в цілому, а також у зв'язку з активною міжнародною діяльністю. Тому серед найменувань податкової сфери помітно збільшується кількість запозичень. Наприклад, **агент, а-конто, акцизи, інспектор, таксатор** тощо.

Зафіксовано багатокomпонентні аналітичні сполуки: *єдиний збір, який справляється в пунктах пропуску через державний кордон України; податок на дохід, що стягується шляхом регулярних відрахувань із заробітної плати; податок, що стягується за єдиною ставкою; податки й збори (обов'язкові платежі) до бюджетів та до державних цільових фондів* та подібні.

На кожному етапі розвитку мови податкові найменування поділено на тематичні підгрупи на основі базового поняття „податок”, „збір”, а також суб'єктів та об'єктів, джерел сплати та одиниць сплати: а) податкові найменування (назви грошових й натуральних зборів; назви податків від загального прибутку в селянському господарстві; назви податків за виконання певних послуг; назви податків, пов'язаних зі вступом чи виходом суб'єктів оподаткування із певної території чи населеного пункту; назви митних, судових зборів та повинностей); б) найменування суб'єктів процесу оподаткування (назви збирачів, контролерів, платників податків та зборів, а також звільнених від оплати громадян); в) найменування місць збору податків; г) найменування грамот, документів, прав та обов'язків суб'єктів оподаткування.

У дослідженні проаналізовано семантику та структуру вказаної лексики за відповідними історичними етапами формування української мови та визначено специфіку формування податкових назв у лексичній системі української мови.

Вказано, що найменування податкової сфери широко розгалужена структурна організація зі своїми особливостями і як окрема частина всієї лексичної системи мови, пов'язана із суспільними перетвореннями, типами виробничих відносин, співвідношеннями класових сил, змінами суспільно-державного устрою, міжнародними відносинами та ін.

У дисертаційній роботі вперше здійснено комплексне дослідження податкових найменувань в історії української мови від праслов'янського мовного періоду до сучасної української мови; виділено тематичні групи назв податкової сфери на кожному етапі розвитку української мови та вивчено їхню семантику в хронологічному порядку; з'ясовано смислову та структурну організацію лексико-семантичної групи.

Ключові слова: податкові найменування; збір; повинності; мито; об'єкти, суб'єкти та база оподаткування; праслов'янська, давньоруськоукраїнська, середньоукраїнська, нова українська та сучасна українська мова; лексико-семантична група; форманти; деривати.

SUMMARY

Rybak K.B. History of nominations of tax sphere in the Ukrainian language. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy, speciality 035 Philology. – Zaporizhzhya National University, Zaporizhia, 2021. Zaporizhzhya National University.

The dissertation is devoted to the complex study of taxes names in the history of the Ukrainian language.

The composition reveals the names of the tax sphere of the Slavic language period, the Old Kiev period (XI–XIII centuries), Middle Ukrainian language of the early (XIV–XV centuries) and the late period (XVI–XVIII centuries), of the new Ukrainian language (from the end 18th c.), in the Ukrainian language of the XX – the beginning XXI century from monuments of different styles and genres and lexicographical works that reflect vocabulary.

A detailed description of the origin of the names of the tax sphere, their semantic and structural features in the context of socio-economic processes in the course of state formation.

A review of the scientific literature indicates a wide field of linguistic research. Some aspects of etymology, composition, word-forming structure of tax names were studied by L. Batyuk, P. Bilousenko, L. Boyko, J. Varbot, O. Vynnyk, D. Hrynychshyn, T. Dyachuk, I. Kernytsky, I. Kozlovets, T. Krekhno, E. Lanyuk, A. Lviv, V. Nimchuk, T. Sukalenko, O. Trubachov, T. Tsymbal, G. Chornovol, O. Chorna, O. Chumak and others. Linguists have paid considerable attention to the selection and description of the structural and semantic specifics of some taxes names from monuments of different periods. Researchers single out certain tax names as components of administrative-legal, judicial-administrative, administrative, household, socio-economic, socio-economic, economic, trade-economic, financial-

credit vocabulary, etc. From a historical point of view, the names of the tax sphere are insufficiently studied, because they attracted the attention of scholars in synchrony, or within specific linguistic phenomena.

The definition of the concept of the names of the tax sphere in relation to the socio-historical realities in which the Ukrainian language was formed is given.

The lexical system of the Proto-Slavonic language distinguishes the following groups of words in the tax sphere: a) the names of different types of taxes and fees: the names of taxes in favour of the authorities (**birь, *berьna, *obrokь, *danina, *dymьnica, *dymь, *kosovica*), the names of taxes from the subjugated population (**danь, *danьje, *danьkь, *dara, *datьkь*), the names of types of customs duties (**myto, *myтьkь, *mostovina*); b) the names of the forms of payment: agricultural products (**otьsьrь/*otьsьrь, *otьsypь/*otsypь*), the names of taxes in money (**nakladь, *obplata*) etc; c) the names of the taxable entities: collectors (**berьсь, *berixь, *myтарь, *myтьникь, *daniborь, *mьzdojьmьсь*) and taxpayers (**daniborь, *mьzdojьmьсь, *datelь, *davaць, *danьникь*); d) the names of the actions related to the tax system (**dajati, *dati, *jьmati (se), *jьmanьje*); e) the names of tax collection points (**myтн'а, *myтьnica, *myтарьnica*). Often, the names that characterize the process of taxation revealed (**mьzdьnь(jь), *danьnь(jь), *datьnь(jь), *berьnьjь, *myтньjь, *mostьskьjь*).

Most often among the reconstructed Proto-Slavic names, singular and adjective derivatives formed by the suffix method are recorded (mostly with the help of suffixes *-нь, -н-, -ьsk-, -ьna, -ьje, -ьkь, -ov, -av-, -ica*). The lexical-semantic group „tax names” is characterized by substantivized adjectives and derivatives, formed by combining several bases into a single lexical unit.

Much of the current Ukrainian taxes names are of Proto-Slavic origin. For example, *данина, митник, оплатки* etc.

The names of the tax sphere in the old-russian-ukrainian language (XI–XIII centuries) are represented by nouns for designation: a) types of taxes and fees; b) taxpayers and tax collectors; c) places of taxation process.

From a structural point of view, for the analyzed historical period, a morphological way of creating words appeared to be productive, among which there

are many ancient formations inherited in the Ukrainian language. Generally, nouns or verbs are the basis for derivatives of the studied semantic group. The tax field names of this period are characterized by suffix formats *-ник* (*осетръникъ, осмьникъ, десятиньникъ, мытъникъ, даньникъ*); *-тель* (*коупьнорвьнителъ, дателъ*); *-ецъ* (*мытоимьць, давьць, даноплатьць*); *-анинь* (*дворанинь*); *-ина* (*десятина, третина*).

In the creation of the names of the tax sphere of the Kiev era also revealed active use of the conflict *по-...-Ø(ъ)*: *поборъ, повозъ*; *за-...-иѣ*: *задхшиѣ, забожьничьѣ*; *по-...-иѣ*: *полюдиѣ, погородиѣ*; *об-...-Ø(ъ)*: *оброкъ*; *подъ-...-Ø(а)*: *подвода* etc. Less productive in the monuments of XI–XIII centuries substantiation is detected, for example, *мѣсачьноѣ, перекладьноѣ*.

Documented taxes vocabulary in materials of a wide range of XIV–XVII centuries. The early and late Middle Ukrainian language reflects socio-economic realities by means of neoplasms and words characteristic of previous linguistic periods. In connection with international activities, the lexical system has been replenished through the mediation of Polish and Russian by borrowing, for example: from Latin. *чини*, from Polish – *капицизна*, from Lithuanian– *дякло*, from Turkish – *гарачь*. Substantive adjectives to the word were productive for the described thematic group of words *-ое* (*восковое, заводное, викотное, торговое*); *-щина* (*воловщина, городовщина, кликовщина* etc); *-изна* (*посеребьцизна, есачьчизна*). Documented substantive-addictive word combinations of type *дань бобровая, дякло овсяное, деревенкоє мыто* etc. Morphological, syntactic, and affixal are among the main ways in which the tax sphere is worded.

The names of taxes in the vocabulary of the Middle Ukrainian are represented by a heterogeneous composition, but the tendency to preserve the ancient lexical fund is traced.

Group of taxes names in the Ukrainian language from the 18th to the beginning 20th century varied in composition, because the lexical system has absorbed ancient words (*дань, данина, дача, датокъ, подимне, полюддя* etc), replenished by borrowing due to the influence of the languages of neighbouring countries (through the mediation of Moldovan, Polish, Russian, Slovak and Hungarian languages in

Greek, Latin, Lithuanian (*дабела, хавтур, чини*) etc), also the number of neoplasms for determining the process of taxation under the influence of foreign words, but mastered by the language according to Ukrainian models.

As in previous language periods, derivatives formed by morphological-syntactic (substantiated adjectives) were the most productive: *воротне, викупне, подушне, в'ядеркове, дегтеве, восківниче, помірне, поколене* and the like) as well as morphologically from nouns, adjectives and verbs, for example, derivatives on **-щина** (*дубровщина, верховщина*); on **-ина** (*девятина, капищина*), on **-изна** (*капищина*), on **-чина** (*дубасчина*), on **-ник** (*акцизник, цілувальник*), **-ець** (*побірець, поборець*) and so on.

The names of taxes are formed mainly by conflated derivatives **по- ...-щина** (*показаницина, погребщина, показаницина, поголовщина*); **по-...-овщина, по-...-евщина** (*поволовщина, погуковщина*). Also, the language has suffixed word derivatives on **-щина** (*дубровщина, верховщина, затульщина*); on **-ина** (*девятина, капищина*), on **-изна** (*капищина*), on **-чина** (*дубасчина*) etc.

Much of the words are recorded in word-forming variants: *дубасне – дубасчина, подушний збір – подушне, роківщина – рокове* etc.

In the twentieth – early XXI century, the lexical system of the Ukrainian language underwent significant changes: the replenishment of the lexical-semantic group “names of the tax sphere” was made on the basis of derivatives formed on their own models; borrowing; words that change lexical knowledge; through mastering the language of dialectisms and the like.

Certain names of the tax sphere reflect the realities inherent in Soviet society and learned from the Russian language as russianism or as linguistic units created by calculations. Complex short names, like, were productive: ***продподаток, продрозверстка, продрозкладка*** and etc.

The tax names of modern Ukraine are formed under the influence of changes in tax legislation, the formation of the tax system as a whole, and also in connection with active international activities. Therefore, among the names of the tax sphere, the number of borrowings is noticeably increasing. For example, ***агент, а-конто, акцизи, інспектор, таксатор***, etc.

Multicomponent analytical compounds were reported: *єдиний збір, який справляється в пунктах пропуску через державний кордон України; податок на дохід, що стягується шляхом регулярних відрахувань із заробітної плати; податок, що стягується за єдиною ставкою; податки й збори (обов'язкові платежі) до бюджетів та до державних цільових фондів* and the like.

At each stage of language development, the taxes names are divided into thematic subgroups based on the basic concept of „tax”, „ gathering”, as well as subjects and objects, sources of payment and units of payment: a) tax names (names of monetary and natural fees; the names of taxes on general income in the farm; the names of taxes for the performance of certain services; the names of taxes related to the entry or exit of taxable persons from a certain territory or locality; the names of customs, court fees and duties; b) the names of the subjects of the taxation process (names of collectors, controllers, taxpayers and fees, as well as exempt citizens); c) name of tax collection points; d) the name of the certificates, rights and duties of the taxable persons.

The study analyzes the semantics and structure of the given vocabulary by the relevant historical stages of formation of the Ukrainian language and specifies the specifics of the formation of tax names in the lexical system of the Ukrainian language.

It is stated that the name of the tax sphere is a wide-ranging structural organization with its peculiarities and as a separate part of the whole lexical system of the language, connected with social transformations, types of industrial relations, relations of class forces, changes in the social-state system, international relations, etc.

In the dissertation, for the first time, a comprehensive study of tax names in the history of the Ukrainian language from the Slavic language period to the modern Ukrainian language was carried out; thematic groups of tax sphere names were identified at each stage of development of the Ukrainian language and their semantics studied in chronological order; semantic and structural organization of the lexical-semantic group has been clarified.

Keywords: tax-related nominations, tax gathering related nominations, obligations, toll, objects, subjects and the base taxation, Proto-Slavic language, the old-russian-ukrainian language, the *Middle*-Ukrainian language, New-Ukrainian language, Modern Ukrainian language, lexical-semantic group, formants, derivatives.